

JERZY OLCZAK

Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 1a (podgrodzie) w Międzyrzeczu Wlkp. w r o k u 1 9 5 8

Sprawozdanie niniejsze nosi charakter tymczasowy i zawiera jak najbardziej ogólne spostrzeżenia dotyczące badanego obiektu. Spowodowane to jest z jednej strony trwającymi nadal pracami wykopaliskowymi (sprawozdanie obejmuje okres od 2. VIII. 1958 r. do 30. IX. 1958 r.), a z drugiej niemożnością – w warunkach polowych – należytego naukowego opracowania wydobytych źródeł archeologicznych oraz wykonania odpowiedniej dokumentacji (czystorysy planów, rysunków itp.). Niemniej jednak uważamy za celowe podanie do szerszej wiadomości kilku informacji dotyczących nowoodkrytego wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Międzyrzeczu Wlkp.

Prace wykopaliskowe na terenie podgrodzia (stanowisko 1a)¹ realizowane są w ramach szerszego planu badawczego ekspedycji archeologicznej w Międzyrzeczu nad dziejami Ziemi Międzyrzeckiej.

Już w 1954 roku postanowiono przebadać podgrodzie, wykonując w celu bliższego jego zlokalizowania wstępny sondaż architektoniczno-archeologiczny o wymiarach 2x2 m, przy murze zachodniego skrzydła budynku muzealnego. W sondażu tym stwierdzono warstwy nowożytno-średniowieczne o grubości ca 2,5 m. Do warstw kulturowych wcześniejszych, jak też do calca nie dotarto.

W następnym sezonie badawczym, tzn. w 1955 r. wykonano w tym samym celu cztery wiercenia geologiczne przy pomocy „szapy” o średnicy 15 cm.

Wiercenie nr 1 na dziedzińcu muzealnym (domniemane wewnątrz podgrodzia) między fosą okalającą Zamek a zachodnim skrzydłem budynku muzealnego, pozwoliło na stwierdzenie warstw kulturowych, lecz nie dostarczyło żadnych zabytków.

Wiercenie nr 2 między mostkiem przez Paklicę a zachodnim skrzydłem Muzeum, wykazało istnienie w tym miejscu bardzo grubej warstwy nasypowej z gruzem, a pod nią ilku i mułu rzecznego. Warstwy kulturowej wczesnośredniowiecznej nie stwierdzono².

Wiercenie nr 3 na cyplu między Obrą a Paklicą w części N-E terenu muzealnego dostarczyło jedynie ceramiki renesansowej i gruzu ceglanoego.

Wiercenie nr 4 w południowej części przypuszczalnego wału podgrodzia dało stosunkowo najbardziej pozytywne wyniki. Wydobyte spalone kawałki drewna oraz polepa zdecydowały o wytyczeniu w tym miejscu zwiadowczego wykopu (przekrój poprzeczny przez wał), który eksplorowano w 1956 roku. Na podstawie tych badań zdołano ustalić dwie fazy budowy wału, a mianowicie fazę A datowaną zespołem ceramiki, górą obtaczanej, na koniec X w. – XI w. oraz fazę B, której chronologie XI w. pocz. XII w. wyznacza zespół ceramiki górą i całkowicie obtaczanej.

To ostatnie wiercenie, przekop wału i wyniki wiercenia nr 1 utwierdziły nas w przekonaniu o istnieniu podgrodzia właśnie na terenie dziedzińca muzealnego i spowodowało rozpoczęcie tu prac w 1958 r. Badania wykopaliskowe zaczęto dnia 2. VIII. 1958 r. Personel stały ekspedycji składał się z jednego pracownika naukowego, dwóch technicznych oraz 6 pracowników fizycznych³. W miarę potrzeb, badania na podgrodzium zasilał nie tylko personel naukowy i techniczny pracujący na stanowisku 1 (zamek)⁴. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że prace wykopaliskowe na podgrodzium umożliwione zostały dzięki włączeniu się do badań nad historią Ziemi Międzyrzeckiej Katedry Archeologii Polski Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu⁵.

Wykopy wytyczono po osi W-E między korytem rzeki Paklicy a fosą Zamku, nawiązując je do siatki arowej, obejmującej cały teren Zamku jak i dziedzińiec muzealny z przyległościami⁶. Szerokość wykopu wynosiła 2 m, długość natomiast 45 m, z tym, że wydzielono ary i działki według numeracji przyjętej dla całego obiektu. Między działkami zostawiono świadki kontrolne 0,5 m szerokości. Rozmiary więc działek wynosiły 2x5 m. Postępując od fosy, ary i działki posiadały następującą kolejność: ar 288 dz. a, ar 308 dz. b i dz. a, ar 328 dz. b i dz. a, ar 348 dz. b i dz. a, ar 368 dz. b i dz. a.

Początkowo zamierzeniem naszym było szybkie przekopanie terenu podgrodzia po osi W-E oraz N-S, jedynie wąskimi 1 m względnie 1,5 m rowkami sandażowymi w celu uchwycenia stratygrafii, grubości warstw kulturowych oraz chronologii bez wykonywania dokładnej dokumentacji i wszystkich czynności związanych z normalną eksploracją archeologiczną. Projekt ten jednak zarzucono z uwagi na możliwość, przy takiej metodzie kopania, zniszczenia cenniejszych zabytków nieruchomych oraz nie uchwycenia czystego przemieszanego materiału ceramicznego, stanowiącego przecież w głównej mierze podstawę wniosków chronologicznych. W rezultacie przyjęto metodę stosowaną na wykopie głównym (stanowisko 1), tzn. wydzielanie warstw kulturowych według kryteriów przyrodniczych i ich eksploracji cienkimi warstewkami mechanicznymi. Materiał zabytkowy – ceramikę, kości, polepę – lokalizowano w ramach warstw i działek, natomiast inne zabytki w ramach warstw i metrów w działkach. Dokumentację rysunkową w większości wypadków wykonano w skali 1:20, rysunki profilów w skali 1:10. Ciekawsze zabytki nieruchome jak też fragmenty warstw kulturowych fotografowano. Wykonano ponad 50 planów oraz tyleż samo zdjęć fotograficznych.

Ogółem w okresie od 2. VIII do 30. IX. 1958 r. przekopano 215 m³ ziemi. Zainwentaryzowano około 15 tysięcy skorup naczyń glinianych i 163 zabytków wykonanych z następujących surowców: z gliny – 17 szt., z rogu i kości – 20 szt., z kamienia – 17 szt.,

ze szkła — 2 szt., z żelaza — 63 sztuki, z brązu — 17 szt., innych — 27 szt. Oprócz tego zainwentaryzowano 33 próbki ichtiologiczne, 19 próbek botanicznych (zboże, groch, orzechy laskowe), 12 próbek skorup od jaj i 24 innych próbek szczątków organicznych. Łącznie 88 sztuk.

Z zabytków nieruchomych, poza wałem, o którym kilka słów piszemy oddzielnie, należy wymienić kilkanaście jam zasobowych(?) o średnicy 80–150 cm i głębokości ca 80 cm i płytszych, kilka śladów konstrukcji budynków drewnianych, toków glinianych (pierwotne podłogi chat) i bardzo często związanych z nimi palenisk glinianych względnie kamiennych.

Względy wymienione na wstępie niniejszego artykułu, nie pozwalają na pełne omówienie chronologii obiektu i należytej interpretacji poziomów osadniczych. Jedynie na podstawie obserwacji dokonanych w trakcie prac i dokumentacji polowej, możemy pokusić się o pewne hipotezy, które warto na tym miejscu zasygnalizować.

Na podgrodzium należy się liczyć najprawdopodobniej z istnieniem około 6–7 poziomów osadniczych. Wskazują na to układy warstw i ich zawartość, jak np. uchwycone ślady konstrukcji budynków drewnianych, paleniska gliniane i kamienne oraz gliniane toki chat. Także wstępna analiza materiału ceramicznego dorzuca materiał potwierdzający i te dane. Najstarszy poziom osadniczy, a co za tym idzie moment założenia podgrodzia, odpowiadałby mniej więcej warstwom VIIIe i VIIIId: oraz występującym w nich jamom zasobowym (niektóre z nich tkwiły w calcu). Charakter ceramiki znalezionej w tych warstwach, dość prymitywnej tylko górą obtaczanej, przemawiałby za datowaniem ich na koniec X w. lub początek XI w. Górną granicę chronologiczną podgrodzia wyznaczają warstwy IV i V, w których występuje ceramika prawie wyłącznie całkowicie obtaczana, z minimalną domieszką, górą obtaczanej. Warstwy te orientacyjnie możemy datować na koniec XII w., względnie początek XIII w. Zalegające powyżej ostatniego poziomu osadniczego (warstwy IV i V) warstwy I, II i III posiadają wyraźny charakter niwelacyjny bez śladów osadnictwa. Ceramika w nich znaleziona reprezentuje różne techniki wykonania od górą obtaczanej do stalowo-szarej.

Na arze 328 dz. b i a oraz częściowo na arze 308 dz. a odsłonięto wał podgrodzia biegnący w kierunku S-N. Wąski wykop utrudnia w pewnej mierze wszechstronną obserwację jego konstrukcji i kolejnych faz budowy, lecz mimo to udało się odtworzyć niektóre jego elementy. Był to więc wał ziemny posiadający najprawdopodobniej nieznaczne umocnienia drewniane, których ślady zachowały się w postaci warstw spalenizny (zniszczenie wału) oraz niewyraźnych konstrukcji przekładkowych na stoku łoża zewnętrznego. U podstawy, szerokość wału wynosiła ca 10 m. Zdołano uchwycić dwie fazy zniszczenia i odbudowy wału, odpowiadające chronologicznie fazom z przekopu w części południowej wału (por. wyżej). Dość problematycznie wygląda w obecnym stanie badań II faza wału, z którą wiązać by należało zanik podgrodzia (koniec XII w. lub początek XIII w.).

Niezwykle frapującym i posiadającym dużą wagę źródłową dla badań nad Międzyrzeczem jest, naszym zdaniem, znalezienie na wewnętrznym stoku wału (II faza) szkieletu człowieka, który zginął od ugodzenia strzałą z łuku i być może oszczepu. Szkielet ten znajdował się na pograniczu aru 308 dz. a i aru 328 dz. b, usytuowany w kierunku W-2. Leżał na wznak, twarzą zwrócony w kierunku wschodnim. Głowa opuszczona była na klatkę piersiową, ręce założone pod głowę. Żebra lewej części klatki piersiowej były zgniecione, a między żebrami prawej części klatki piersiowej tkwił żelazny grocik strzały z zadziarami. Przy lewej nodze leżał silnie skorodowany żelazny nóż w skórzanej pochwie

z brązowymi okuciami. W pobliżu szkieletu znaleziono silnie zniszczoną, pogiętą blachę żelazną, w przybliżeniu okrągłą (ca 30 cm średnicy) z dwoma dziurami, które powstały prawdopodobnie od uderzenia oszczepem. Przedstawione fakty wskazują zupełnie nie-dwuznacznie na śmierć poniesioną w walce. Występująca w sąsiedztwie szkieletu warstwa spalenizny oraz warstwa rumowiskowa, a ponad tym ślady odbudowy wału (III faza?), narzucają tu konieczność powiązania tych danych z jakimiś wydarzeniami wojennymi. Robocza analiza materiału ceramicznego, występującego w sąsiedztwie szkieletu i w warstwie spalenizny, wykazała poważną większość skorup naczyń glinianych całkowicie obtaczanych i niewiele tylko naczyń obtaczanych górą. Zespół tej ceramiki można datować na wiek XI i być może początek wieku XII⁷.

Można więc przyjąć jako rzecz wysoce hipotetyczną, że przedstawione fakty wiążą się z walką jaka miała miejsce w roku 1094 w czasie odbijania przez Bolesława Krzywoustego, Międzyrzecz z rąk Pomorzan⁸.

Niespodziewanie interesujących rezultatów dostarczył nam ar 348 dz. b, położony już poza wałem podgrodzia, w kierunku Paklicy. Pod nasypową warstwą próchniczną przemieszaną z gruzem ceglany, grubości ca 2,70 m, zaczęła ukazywać się woda podskórna (może z Paklicy?), utrudniając dalszą eksplorację i obserwację niższych warstw. Mimo to udało się stwierdzić, że pod warstwą gruzu znajduje się czysta warstwa próchniczna oraz muł rzeczny z ilkiem i marglem bez wtrętów gruzu ceglanego. W warstwie tej tkwiły pionowo trzy słupy drewniane biegnące po osi N-S niewiadomego na razie przeznaczenia. Wydobyty materiał ceramiczny jest bardzo jednolity, reprezentowany przez prymitywne naczynia wykonane z gliny z domieszką gruboziarnistego piasku i tłuczonego kamienia. Kształty naczyń nie rozwinięte, brzegi nieznacznie odchylone na zewnątrz. Wszystkie noszą słabe ślady obtaczania w górnych partiach. Typologia jak też technika wykonania wiążąca by mogła tę ceramikę z VIII w.

Oprócz skorup naczyń glinianych znaleziono tu fragment przeszlika glinianego i róg jelenia ze śladami obróbki.

Mieliśmy więc tutaj do czynienia z pozostałościami osadnictwa wcześniejszego od grodowego (IX w.)⁹ i podgrodowego (X/XI w.). W związku z tym nieodzownym postulatem badawczym na przyszłe lata jest przekopanie, niektórych chociaż części obszaru położonego poza wałem podgrodzia.

Stosunkowo niewielki areal odkrytego podgrodzia nie pozwala na wyciągnięcie szczegółowszych wniosków o wszystkich rodzajach zajęć ludności tu mieszkającej. Możemy jedynie stwierdzić na podstawie niektórych znalezisk, jak też znajomości szeregu innych osad tego typu, że mieszkańcy podgrodzia międzyrzeckiego trudnili się uprawą roli (sierp żelazny, ziarna żyta, pszenicy, prosa i jęczmienia), przeróbką zboża (żarna rotacyjne), być może hodowlą zwierząt (kości), rybołówstwem (łuski i kości rybie), tkactwem (prześliki) oraz garncarstwem (skorupy naczyń glinianych). Miejscową obróbkę rogu i kości, zapewne na potrzeby lokalne, sugerowałyby ich półfabrykaty, których znaleziono 6 sztuk.

O produkcji żelaza możemy się na razie tylko domyślać, w oparciu o żuźle (30 szt.), aż do czasu kiedy zostaną wykonane analizy chemiczne i metaloznawcze niektórych zabytków i żużli, potwierdzające (lub negujące) miejscową przeróbkę żelaza.

Rezultaty dotychczasowych badań archeologicznych na podgrodziu ujawniły szereg ciekawych zagadnień, których pełne rozwiązanie jest nieodzowne dla prawidłowego odtworzenia całokształtu stosunków społeczno-gospodarczych zespołu osadniczego

w Międzyrzeczu, tzn. grodu i podgrodzia. Wydaje się jak najbardziej konieczne wszczęcie w przyszłych latach dalszych prac wykopaliskowych i to szeroko płaszczyznowych, które umożliwiłyby przebadanie następujących elementów podgrodzia:

- a) konstrukcję oraz zasięg wału,
- b) wnętrze podgrodzia
- c) stosunek fosy okalającej Zamek do warstw kulturowych podgrodzia,
- d) teren poza wałem, celem uchwycenia najwcześniejszego osadnictwa (VIII w.) występującego w dz. b. na arze 348.

Międzyrzecz, dnia 5. X. 1958 r.

PRZYPISY

¹ Opis położenia podgrodzia jak również grodu znajduje się w pracy St. Kurnatowskiego. Sprawozdanie z prac badawczych nad Międzyrzeczem i Ziemią Międzyrzecką w latach 1954–58.

² W wyniku badań prowadzonych w roku 1958 okazało się, że jest to teren już poza wałem podgrodzia, najprawdopodobniej zalewowy.

³ Dzięki bardzo przychylnemu stosunkowi do prac archeologicznych, czterokrotnie w ciągu sezonu wykopaliskowego korzystaliśmy z pomocy wojska. Czujemy się w miłym obowiązku serdecznie podziękować w tym miejscu zarówno dowództwu jak i żołnierzom.

⁴ Pracami kierowali mgr St. Kurnatowski i mgr J. Olczak przy czasowym współudziale mgr J. Elantkowskiej, mgr E. Naumowicz, laboranta Muzeum Archeologicznego z Poznania W. Bromskiego i studenta II roku Archeologii Polski UAM L. Krzyżaniaka.

⁵ Sprawy organizacyjne i finansowe ekspedycji, szczegółowo omawia w swoim sprawozdaniu St. Kurnatowski, op. cit. s.

⁶ Por. plan sytuacyjny stanowiska 1 i 1a w sprawozdaniu St. Kurnatowskiego, op. cit. s.

⁷ Nie jest wykluczone, że systematyczne, gabinetowe opracowanie całości źródeł z badań podgrodzia w 1958 r. zmienią nieco przedstawioną tu roboczą hipotezę chronologiczną.

⁸ Anonima tzw. Galla Kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich, wyd. K. Maleczyński, Mon. Pol. Hist. N. S., t. II, Kraków 1952 r., s. 78, (księga II, rozdz. 14). Por. też, J. Nalepa, Międzyrzecz – studium historyczno-urbanistyczne, Poznań 1956 r. s. 12 (maszynopis w archiwum ekspedycji archeologicznej w Międzyrzeczu).

⁹ Mamy tu na myśli osadę przedgradową na stanowisku 1 (Zamek) datowaną na koniec względnie II połowę IX w., por. St. Kurnatowski, op. cit. s.